

مراتب و اثرات تربیتی دعا در اندیشه دینی با تأکید بر نهج البلاغه

مریم زمانی *

چکیده

دعا علاوه بر نقشی که در تهذیب روحی انسان دارد، عامل تربیتی مفیدی نیز هست. بررسی این موضوع در نهج البلاغه می‌تواند چشم‌اندازهای شایسته‌ای را در این عرصه آشکار سازد. از اینرو نوشتار حاضر به بررسی مراتب و اثرات تربیتی دعا در اندیشه امام علی (ع) با تأکید بر نهج البلاغه پرداخته و سعی دارد به این پرسش اصلی پاسخ دهد که مراتب دعا و ارتباط با خدا در نظر آن حضرت (ع) چه بوده و دارای چه اثرات تربیتی است؟ این تحقیق با روش متن‌محور و بررسی کلام امام علی (ع) در نهج البلاغه و پیش‌فرض صحت سند و محتوای آن، نشان می‌دهد که حضرت (ع) به دو سطح از ارتباط عاشقانه و معیشتانه با خدا اشاره داشته که هر کدام دارای آثار تربیتی خاص خود هستند؛ در مرتبه ارتباط عاشقانه، ایجاد نور امید و تقوا در وجود انسان، تقویت نور معرفت، آرامش قلب، دفع بلاهای دنیوی و معنوی، راهیابی به گنجینه‌ها و نعمت‌های الهی و دوری از گناه از جمله آثار دعا برشمرده می‌شود. در مرتبه ارتباط معیشتانه، برخی برای برآورده شدن حاجات متوسل به ائمه می‌گردند و برخی راه را اشتباه رفته و در دام انحرافات گرفتار می‌شوند

---

* سطح دو حوزه علمیه آیت الله ایروانی قم، کارشناسی ارشد نهج البلاغه؛ maryamzamani6300@gmail.com

که خود پیامدهای منفی به دنبال دارد. در نوشتار حاضر به طور مجزا به هر یک از این موارد پرداخته خواهد شد.

کلیدواژگان: دعا، امام علی (ع)، نهج البلاغه، ارتباط با خدا، ارتباط معیشتانه، ارتباط عاشقانه

****

مقدمه

یکی از مهمترین مناسک دینی که در ادیان مختلف به آن سفارش شده، دعاست. دعا بزرگ‌ترین و بافضیلت‌ترین امری است که روح انسان را متعالی ساخته و باعث تربیت انسان و حرکت او به سوی حق تعالی می‌گردد. نمی‌توان ادعای تربیت دینی داشت و از تأثیر دعا و نقش آن در پیمودن مسیر سعادت غافل ماند. دعا در آدمی امید همراه با تسلیم و رضا پدید می‌آورد و دل آدمی را برای پذیرفتن آنچه که خواست خداست آماده می‌کند و در چارچوب زندگی محدود دریچه‌ای به سوی جهان معنوی می‌گشاید. از این رو می‌توان گفت دعا و ارتباط با خدا امر مهمی در زندگی بشر و یکی از راههای تقرب الهی به شمار می‌رود و به همان اندازه که در تهذیب روح و روان آدمی و تقویت ارتباط با معبود مؤثر است، به عنوان یک ابزار تربیتی می‌تواند مورد توجه واقع شود.

دعا و درخواست از خداوند در تربیت دینی جایگاه ویژه‌ای دارد و ابزار پیوند بنده به خالق است. انسان همواره محتاج دعاست؛ چرا که از طریق دعا، نیازهای فردی و درونی خویش را باخدای متعال در میان می‌گذارد و در پرتو آن به سکون و آرامش نایل می‌آید. حضرت علی (ع) در سیره تربیتی خویش برای عنصر دعا اهمیت زیادی قائل بودند و در ابعاد مختلف آن را کارآمد می‌دانستند. نوشتار حاضر با هدف بررسی مراتب و اثرات دعا با

محوریت اندیشه‌ها و کلام امیر(ع) در پی آن است که نشان دهد هر مرتبه از دعا چه اثرات تربیتی به همراه دارد تا راه را از بیراهه بشناساند.

معنا و مفهوم دعا

دعا از ریشه دعو به معنی خواندن و حاجت خواستن و استمداد است (عمید، 1363: 1004 / 1) و تفاوتی ندارد که به صورت مصدر باشد یا ماضی یا مضارع و سایر مشتقات آن. دعا آن است که کسی را با صدا و کلام خود متوجه کنی (ابن فارس، 1404ق: 2 / 279). دعاء به معنی خواندن و حاجت خواستن و استمداد است و گاهی مطلق خواندن آن منظور است (قرشی، 1378: 1 / 344).

در اصطلاح نیز دعا یعنی اینکه بنده زبان مسکنت و استمداد و التماس به درگاه الهی بگشاید و از فضل و رحمت نامتناهی او مراد و مطلوب خویش را درخواست نماید. دعا در قرآن در معانی مختلفی آمده است، اما محمور همه این معانی «خواندن» است؛ البته خواندنی که با خواست و طلب همراه باشد (برازش، 1374: 8).

در اصطلاح فرهنگ و علوم اسلامی دعا، خواندن خدا و خواستن از اوست، اما نه هر گونه خواندنی، بلکه خواندنی که با صدق و اخلاص اصرار و الحاح و عجز و التماس توأم باشد؛ خواندنی که نشانگر نیاز انسان و یا ترس از محیط، ستم ستمگران و فشارهای روحی زندگی است. بنابراین بسیاری از اوقات، قطرات اشک دعاکننده، گواه صادقی بر دلدادگی، عشق و پرستش و نیازمندیش به درگاه خداوند است (مجلسی، 1403ق: 18 / 90).

وقتی انسان چیزی را از خدا بخواهد و بداند اجابت می‌شود، استعدادهایش شکوفا می‌شود و زمینه برای رشد و ترقی و تکامل وی فراهم می‌گردد؛ چون دعا خواستن است، طلب کردن است نه خواندن به طور مطلق و وقتی آدمی از قدرتی که «علی کل شیء قدیر» است چیزی

بخواهد به دنبال عللی که او در اختیارش قرار داده می‌رود و مطمئن است که خداوند هم کارساز است و مقدمات آن را فراهم می‌سازد (امیدی فرد، 1378: 20).

جایگاه دعا در اندیشه دینی

قرآن کریم با صراحت تمام انسان را به خواندن خدا فرمان داده و اجابت آن را نیز متقبل گردیده است: «وقال ربکم ادعونی استجب لکم ان الذین یستکبرون عن عبادتی سیدخلون جهنم داخرین؛ و خدای شما فرمود که مرا با خلوص بخوانید تا دعای شما را مستجاب کنم و آنان که از دعا و عبادت من اعراض و سرکشی می‌کنند زود با ذلت و خواری در دوزخ شوند» (غافر/60).

بسیاری از آیات قرآن خود به شکل دعا و مناجات بیان شده است؛ گویی خداوند متعال، خود تذکردهنده به دعا و مشوق این نوع سخن گفتن است. این تشویق به حدی است که خلقت انسان و توجه به او، برای عبادت و نیایش ذکر شده است؛ چنانکه در سوره فرقان آیه 77 می‌فرماید: «قل ما یعبؤا بکم ربی لولا دعاؤکم؛ بگو اگر دعای شما نباشد پروردگار من، هیچ اعتنایی به شما نخواهد کرد». از این آیه چنین برداشت می‌شود که اگر خدا به بندگان خود توجه و عنایتی دارد به خاطر دعاهاى آنان است. در روایات اهل بیت (ع) نیز تأکید زیادی بر جایگاه دعا شده است؛ چنانکه رسول اکرم (ص) در ارتباط با اهمیت دعا می‌فرماید: پروردگار خود را شب و روز دعا کنید و بخوانید زیرا که سلاح و حربه مؤمن دعاست (کلینی، 1365: 2 / 468، حدیث 3). همچنین می‌فرماید: دعا حربه و سلاح مؤمن برای دفع دشمنان و عمود دین است که مؤمن به آن برپاست و دعا نور آسمان و زمین است (همان، 2 / 468، حدیث 1). از این عبارات گرانمایه درمی‌یابیم که دعا در درگاه خداوند جایگاهی بس عظیم دارد که متأسفانه انسانها به جهت بی‌رنج و زحمت بودن آن کمتر بدان توجه دارند!

از امیرالمؤمنین (ع) پرسیدند کدام کلام نزد خدا افضل است؟ فرمود: کثرت ذکر خدا و تضرع به سوی او و خواستن از او: «بأسناده سئل امیرالمؤمنین (ع) أَىّ الكَلَامِ أَفْضَلُ عِنْدَ اللَّهِ؟ قَالَ: كَثْرَةُ ذِكْرِهِ وَ التَّضَرُّعُ إِلَيْهِ وَ دُعَاؤُهُ» (مجلسی، 1403ق: 260 / 19). همچنین می‌فرماید: «أَحَبُّ الْأَعْمَالِ إِلَى اللَّهِ فِي الْأَرْضِ الدُّعَاءُ»؛ محبوبترین اعمال بر روی زمین نزد خدا دعاست (همان، 37 / 19).

از مجموعه آیات و روایات روشن می‌گردد که دعا در اسلام به عنوان رفتاری عبادی، که به قصد نزدیکی با خداوند صورت می‌گیرد بیشتر مورد تأکید است تا به عنوان ابزاری برای رسیدن به خواسته‌ها و نیازهای مختلف. بر همین مبنا فلسفه دعا، بیش از آنکه در جهت رسیدن به خواسته‌ها باشد، در جهت قرب الی‌الله معنی می‌یابد و از این‌روست که بسیاری از خواسته‌های ما در دعا جامه عمل به خود نمی‌گیرد؛ چرا که به مصلحت ما نیست. دعا در اندیشه اسلامی، افزون بر اینکه وسیله ابراز عشق به خداست، روشی مهم و مؤثر برای تربیت و تعالی‌بخشی روح آدمی در ساحت فردی و اجتماعی است که در آن به آن اشاره می‌گردد.

مراتب دعا

دعا به طور مستقیم با معرفت انسان مرتبط است و نحوه معرفت و شناخت انسان با خداست که طرز گفتگوی او را تعیین می‌کند. بر همین اساس، مراتب دعا نیز متفاوت است و در تقسیم‌بندی عبارت است از:

1- ارتباط معاشقانه با پروردگار

یک مرتبه دعا، معاشقه با پروردگار است که همان اجابت نیاز فطری درونی انسان به محبوب می‌باشد؛ یعنی عبد با مولای خود عاشقانه مناجات می‌کند و این مرتبه عالی دعاست. بنده در مراتب بالای دعا اصلاً چیزی از خدای متعال طلب نمی‌کند؛ چون

رضوان و رضایت الهی برترین چیزی است که او از خدای خود طلب می‌کند و تنها به فکر قرب الهی است.

امیرالمؤمنین علی (ع) به خدای متعال عرضه می‌دارد که خدایا! اگر من تو را عبادت می‌کنم، نه از روی ترس از جهنم و نه به شوق بهشت، بلکه از آنجاست که تو را شایسته عبادت یافته‌ام.

انسان موجودی نیازمند است که از وقتی که به دنیا می‌آید تا هنگامی که از دنیا رحل برمی‌بندد احتیاج او را احاطه کرده و از خود هیچ استقلالی ندارد؛ چنانکه قرآن کریم می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ؛ ای مردم شما به خدا نیازمندید و خداست که بی‌نیاز ستوده است» (فاطر/ 15). حقیقت دعا التفات به این عجز و نیازی است که بشر را احاطه کرده و خواسته‌هایی که زبان ترجمانش می‌گردد. پس حقیقت دعا یعنی نیازها و خواسته‌های درونی و فطری را ظاهر کردن و بر زبان جاری ساختن. انسان در راحتی نیز نیازمند دعا و نیایش است؛ یعنی در هنگام خوشی هم باید دعا نماید که: خدایا نعمت را مستدام بدار و خودت بلایا را دور بفرما و ...

امام علی (ع) در نهج البلاغه به نیاز انسان به دعا اشاره کرده و می‌فرماید: «مَا الْمُتَبَلِّی الَّذِي قَدِ اشْتَدَّ بِهِ الْبَلَاءُ بِأَحْوَجَ إِلَى الدُّعَاءِ - [مِنَ] الْمُعَافَى الَّذِي لَا يَأْمَنُ الْبَلَاءَ؛ کسی که به شدت گرفتار دردی است، نیازش به دعا، بیشتر از شخص تندرستی نیست که از بلا در امان است» (نهج البلاغه، حکمت 302).

اثرات تربیتی ارتباط معاشقانه

دعا به همان اندازه که در رسیدن انسان به خواسته‌هایش ابزاری مناسب به شمار می‌آید، در تربیت انسان نیز نقش مهمی ایفا می‌کند. روح و پیکر عبادت در اسلام با مسائل تربیتی آمیخته است. نقش تربیتی دعا هنگامی آشکار می‌گردد که فرد اندیشه‌های معنوی

داشته باشد و خود را از عرصه دین بیگانه نبینند. این مهم به قدری حائز اهمیت است که امام علی(ع) در سیره تربیتی خود در هر فرصت مغتنمی به تعلیم دعا به فرزندان‌شان می‌پرداختند؛ چراکه همان‌گونه که بدن نیاز به غذا و حفظ و نگهداری دارد، روح انسان نیز نیاز به حفظ و بالندگی دارد. دعا و نیایش یکی از غذاهای مختلفی است که ارتباط با منشأ هستی و پیوند انسان با خدای یکتا را میسر می‌سازد و موجب تعالی روح به ملکوت و فضای معنوی و عرفانی می‌گردد و در ضمن دارای اثرات بسیار ارزشمند روحی است؛ چنانکه حتی دانشمندان علوم جدید نیز مکرراً به آثار آن در بهداشت و سلامت جسم و روان اعتراف نموده‌اند (ابراهیمی، 1391: 25). اهم این آثار عبارتند از:

الف) ایجاد نور امید در دل انسان

اولین اثر دعا در این مرتبه، ایجاد نور امید در دل مؤمن است. دعا باعث زنده شدن دل انسان می‌شود و نور امید همه وجود او را فرامی‌گیرد و در این هنگام با وجود مشکلات رو به درگاه خداوند آورده و از اعماق وجود او را صدا می‌زند و خود را به نجوا با او مشغول می‌سازد و به این یقین دارد که خداوند فرموده است: اگر مرا بخوانی اجابت می‌کنم. پس می‌داند که خدا صدای او را می‌شنود، از اینرو حاجات خود را نزد او می‌برد و از جان و دل با او راز و نیاز می‌کند و بعد از این نیایش و دعا گویی حیات دوباره‌ای می‌یابد؛ چرا که می‌داند دست نیاز به سمت کسی دراز کرده که گره‌گشای همه مشکلات است و سخت‌ترین امور و کارها نزد او آسان است و اصلاً سختی و راحتی برایش بی‌معناست؛ چراکه قدرت مطلق و فوق همه قدرتهاست. بدون شک چنین اعتقادی نور امید را در دل او روشن و استوار می‌گرداند.

علی (ع) در نهج البلاغه می‌فرماید: «فَإِذَا نَادَيْتَهُ سَمِعَ نِدَاكَ وَإِذَا نَاجَيْتَهُ عَلِمَ نَجْوَاكَ...» پس آنگاه که صدایش کنی نوای تو را می‌شنود، وقتی که با او نجوا نمایی، سخنان

را می‌داند...» (نهج البلاغه، نامه 31) از این‌رو حاجات خود را به سوی او می‌بری، خودت را آن‌طور که هستی به پیشگاهش عرضه می‌کنی و با او درد و دل می‌نمایی و تمامی مشکلاتت را گزارش می‌دهی و از او استمداد می‌جویی. حضرت (ع) در نامه خود به فرزندش امام حسن (ع) می‌فرماید: غم و اندوه خود را در پیشگاه خداوند مطرح کن تا غمهای تو را برطرف کند و در مشکلات تو را یاری رساند... (همانجا)؛ چراکه با راز و نیاز با خداوند فرد احساس می‌کند که به پناهگاه مطمئنی متکی است و بدین‌سان احساس توانمندی و امیدواری می‌کند و از حالت سکون به حالت پویا تغییر منزل می‌دهد.

ب) ایجاد نور تقوا و معرفت در وجود انسان

دومین اثر دعا در این مرتبه، ایجاد نور تقوا و معرفت در وجود انسان است؛ چنانکه حضرت علی (ع) در خطبه ارزشمند همّام در شرح حال متّقین می‌فرماید: «نُزِّلَتْ أَنْفُسُهُمْ مِنْهُمْ فِي الْبَلَاءِ كَأَلَّتِي نُزِّلَتْ فِي الرَّخَاءِ؛ پرهیزکاران کسانی هستند که در حال آسایش و آرامش همان‌گونه هستند که در حال بلا و سختی و گرفتاری هستند (همان، خطبه 193).

کسی که دستش را به سوی خدا دراز می‌کند و امید به استجابت دعایش دارد این را هم می‌داند که باید وجودش را از هر گناه و آلودگی پاک گرداند و از گناهانش توبه نماید. دعا راه توبه را در فرا سوی دید او می‌گستراند و چشمه وجود او را از هر نوع آلودگی پاک می‌کند و نور تقوا وجود او زنده می‌سازد. چنین انسانی هم در سختی‌ها و هم در آسایش یاد خدا در دلش زنده است و هیچگاه از ذکر او غافل نیست.

در حدیثی آمده است: آن دسته از افرادی که پیوسته - چه در حال گرفتاری و چه در حال آسایش و آرامش - با خداوند راز و نیاز می‌کنند، در هنگام مشکلات و گرفتاری‌ها وقتی خداوند را می‌خوانند فرشتگان می‌گویند: این صدا آشناست مشکل او را حل کنیم. ولی وقتی صدای انسان‌هایی را می‌شنوند که تنها به هنگام گرفتاری‌ها و سختی‌ها و

ناراحتی‌ها دعا می‌کنند، آن صدا برایشان ناآشناست (محمدی ری‌شهری، 1367: باب 1194، حدیث 5563).

هنگامی که انسان رو به درگاه باری تعالی می‌آورد و او را در همه امور قادر و توانا می‌بیند، نور معرفتش فزونی می‌یابد و سررشته امور زندگی را به دست خدا می‌سپارد. امام علی (ع) در این خصوص خطاب به محمد بن حنفیه می‌فرماید: «خود را در تمام کارها به خداوند یگانه قادر بسپار که در این صورت به دژی استوار و نگاهدارنده‌ای توانمند و پاسبانی استوار پناه برده‌ای و خواسته‌ات را خالصانه از پروردگارت بخواه که خیر و شر و بخشش و منع و عطا و محروم ساختن در دست اوست» (ابن بابویه، 1417ق: 386/4).

ج) ایجاد آرامش قلب و تسکین روح انسان

یکی دیگر از آثار دعا در این مرتبه، ایجاد آرامش قلب و تسکین روح نیایشگر است؛ چنانکه قرآن کریم با تأکید مؤکد می‌فرماید آرامش روانی، فقط در سایه یاد و توجه به خداوند امکان‌پذیر است: «أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (بقره/216). یاد خدا انسان را به سرچشمه آرامش پیوند می‌دهد و آبراهی از این سرچشمه به دل مؤمن سرازیر می‌گردد که وی را سیراب می‌سازد. حضرت علی (ع) در این باره می‌فرماید: «ذِكْرُ اللَّهِ مَطْرَدَةُ الشَّيْطَانِ؛ یاد خدا، دورکننده شیطان است» (آمدی، 1410ق: 28/4). همچنین می‌فرماید: «الذِّكْرُ يُونِسُ اللَّبَّ وَيُنِيرُ الْقَلْبَ وَيَسْتَنْزِلُ الرَّحْمَةَ؛ یاد خدا عقل را آرامش می‌دهد، دل را روشن می‌کند و رحمت او را فرود می‌آورد» (همان، 66/2، ح 1858).

در هر حال انس پایدار الهی هرگاه به دلی راه یابد، آدمی از وادی پریشانی بیرون شده و به قلمرو آرامش گام می‌نهد. ناگفته نماند که راه رسیدن به کمال، در صورتی برای آدمی هموار می‌شود که به آرامش قلبی رسیده باشد و آرامش قلب نیز در سایه یاد آفریدگار جهان به دست می‌آید.

دعا آرامش‌بخش دلهاست و همین آرامش است که در روح و جان آدمی نوعی انبساط ایجاد می‌کند و روح را از حالت خمودگی بیرون آورده و به حرکت وامی‌دارد و گاهی روحیه دلآوری و قهرمانی به دعاکننده می‌بخشد. دعا به انسان متانت در رفتار، انبساط و شادی درونی، استعداد پیروزی و استحکام در استقبال از حوادث می‌دهد و بدان وسیله آدمی توجه زیادی به ذات خداوند متعال پیدا می‌کند و آثار تربیتی در وی شکوفا می‌گردد (امیدی فرد، 1378: 28). دعا حب الهی را در دل رسوخ می‌دهد و نفس را از مشغله‌های بیهوده رها می‌کند و چراغ امید را در قلب انسان روشن می‌سازد. دعا کشش بنده ضعیف و نیازمند به سوی خداوند کریم است. دعا کلید و وسیله قرب الهی، لب عبادت، اساس طاعات و حیات روح است. دعا موجب نزول برکات و شرح صدر در انسان می‌شود. دعا چراغ جان است و جان‌ها را برمی‌افروزد و زبان‌ها را معطر می‌سازد. دعا اطمینان‌بخش دل‌ها و فضیلت هر انسان خداجو و سدی در برابر گناه و انحراف است (نوریها، 1372: 119).

د) دوری از گناه

یکی از عوامل بازدارنده از گناه و ناهنجاری، توجه داشتن به خدا و یاد اوست. اگر کسی خود را در محضر خدا بداند و به این امر اعتقاد داشته باشد، هرگز خود را به گناه و آلودگی نمی‌آلاید. کسی که در برابر دیدگان مردم دامان خود را از آلوده شدن به گناه حفظ می‌کند به طریق اولی در برابر دیدگان خدا نیز خود را از آلوده شدن به گناه حفظ می‌دارد. امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید: خدا رحمت کند کسی را که همیشه پروردگارش را در نظر داشته باشد و از گناه کناره بگیرد (کلینی، 1365: 172 / 8). از شرایطی که برای استجاب دعا لازم است، دوری از گناه است. نوف بکالی در روایتی از امام علی (ع) نقل می‌کند که خداوند به عیسی (ع) وحی فرستاد که «فإنی

لا اسمع من داع دعاءه و لاحد من عبادى عنده مظلمه و لاستجيب له دعوه و لى قبله حق لم یرده الی فان استطعت؛ من دعای کسی را که به یکی از بندگانم ظلم کرده باشد نمی‌شنوم و کسی که حقی از من بر گردن دارد، دعای او را اجابت نمی‌کنم تا آنگاه که حق مرا برگرداند» (مجلسی، 1403ق: 316/67).

2- ارتباط معیشت‌محورانه با خدا

مرتبه دوم دعا، طلب حاجت از پروردگار است. امیرالمؤمنین در نهج البلاغه می‌فرماید: «بدان به درستی که گنجینه‌های پادشاهی دنیا و آخرت در دست توست به تو اجازه داده تا او را بخوانی و اجابت تو را به عهده گرفته و فرمان داده که از او درخواست کنی تا به تو عطا فرماید و از او همت طلب کنی تا تو را رحمت آورد ... هرگاه او را بخواهی آوازت را بشنود ... پس [حال که او را این‌گونه شناختی] نیازت را به سوی او می‌بری سفره دلت را نزد او می‌گسترانی، از غم‌هایت به سوی او شکوه می‌کنی و حل مشکلات را از او می‌خواهی و در کارهایت از او یاری می‌جویی و از گنجینه رحمتش چیزهایی را می‌طلبی که دیگران قدرت بخشیدنش را ندارند؛ چیزهایی چون فزونی عمر، سلامت بدن و گشایش روزی و ...» (نهج البلاغه، نامه 31).

امام (ع) در این بخش از وصیت خویش برای تشویق به دعا کردن نکاتی را خاطر نشان می‌شود؛ نخست می‌فرماید: در واقع از کسی تقاضا می‌کنی که بی‌نیاز مطلق است و نه تنها بی‌نیاز است بلکه همه چیز در اختیار اوست، زمین و آسمان و مواهب و نعمات و روزیها و در یک جمله تمام هستی در اختیار اوست. بنابراین درخواست از او به یقین به اجابت بسیار نزدیک است.

سپس می‌فرماید: به تو اجازه داده تا به درگاهش روی آوری و دعا کنی و این بزرگترین لطف و رحمت است که کسی نیازمند را به سوی خود دعوت کند و بگوید

بیاید و درخواست کنید؛ چنانکه خداوند متعال در آخرین آیه سوره فرقان می‌فرماید: «قُلْ مَا يَعْبُؤُا بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ؛ ای رسول ما به این مردم بگو اگر دعاهای شما نبود پروردگار به شما هیچ توجه و اعتنایی نمی‌کرد» (فرقان / 77).

سپس در عبارت سوم می‌فرماید: او تضمین کرده که دعای شما را مستجاب کند؛ که اشاره به آیاتی چون «أَدْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ» (غافر / 32) و امثال آن دارد.

در عبارت چهارم مطلب را از اذن و اجازه فراتر برده و می‌فرماید: به شما امر کرده است که آزاد درخواست کنید و طلب رحمت نمایید تا خواسته‌های شما را عطا کند و این به آیاتی نظیر «وَأَسْأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا» (نساء / 32) اشاره دارد.

در عبارت پنجم می‌فرماید: و خداوند میان تو و خودش کسی را قرار نداده که در برابر او حجاب تو شود و تو را مجبور نساخته که به شفיעی پناه بری؛ «وَلَمْ يَجْعَلْ لِبَيْنِهِ وَبَيْنِكَ بَيْنًا وَمَنْ يَجْجُبْكَ عَنْهُ وَ لَمْ يُلْجِئْكَ إِلَىٰ مَنْ يَشْفَعُ لَكَ إِلَيْهِ» این اشاره به آن دارد که اساس اسلام چنین است که بشر می‌تواند رابطه مستقیم با پروردگار خود داشته باشد، همان گونه که همه روزه در نمازهای خود از آغاز تا پایان، به خصوص در سوره حمد، با پروردگارش خطاب مستقیم دارد و هیچ واسطه‌ای میان آنها نیست. این افتخار بزرگی است که اسلام راه ارتباط مستقیم با خدا را بر همگان گشوده و جای جای قرآن مجید، شاهد و گواه بر آن است؛ به ویژه آیاتی که خداوند را با تعبیر «رَبَّنَا» یاد می‌کند (مکارم شیرازی، 1375: 583 / 7).

اصل مسئله «دعانویسی» توسط افراد مذهب و صالح مورد تأیید اسلام است و خداوند متعال با قدرت خویش، چنین اراده و نیرویی را در افراد خاص به ودیعت نهاده است. افراد با بهره‌گیری از این اراده و تقویت آن می‌توانند به کارهایی دست بزنند. برخی همچون اولیاءالله از این نیرو در مسیر مناسب استفاده می‌کنند؛ چنانکه در زمان

اهل بیت (ع) افرادی به آن بزرگواران مراجعه می‌کردند و برای نیازهای مختلف مادی و معنوی خود از ایشان استمداد می‌خواستند و ائمه (ع) نیز به آن افراد دعای خاصی می‌دادند. چراکه اگر بنده، مطیع محض پروردگار باشد، خدای متعال به او عنایت خاصی می‌کند. عده‌ای نیز با سوءاستفاده از این مسئله به کارهای ناشایستی اقدام می‌کنند؛ همچون رمالان و ساحران. پس، در واقع اصل وجود این نیرو در نهاد آدمی از آن خداوند و به فرمان اوست.⁷

اثرات تربیتی ارتباط معیشتانه

امام علی (ع) در نامه 31 نهج البلاغه چگونگی درخواست از خداوند و نعمتهایی را که باید از درگاهش طلب کنی بیان کرده و می‌فرماید: می‌توانی از خزائن رحمتش چیزهایی را بخواهی که جز او کسی قادر به اعطای آن نیست؛ مانند طولانی شدن عمر و صحت جسم و وسعت رزق. از این‌رو در ادامه اهم این اثرات را برمی‌شمیریم که عبارتند از:

الف) سلامتی و طول عمر

از جمله مواهبی که خداوند در خزائن رحمتش دارد و در اختیار کسی جز او نیست صحت جسم است. سلامتی و تندرستی که بدون آن زیادی عمر جز درد و رنج و گاه دوری از خدا ثمره‌ای نخواهد داشت. عمر طولانی خوب است حال آنکه انسان بتواند در آن بیشتر به خودسازی خود بپردازد و حسنات افزونتری را کسب کند و این مهم زمانی محقق می‌شود که عمر صرف اطاعت از پروردگار شود. انس با خدا و نیایش با او

⁷ چنانکه امیرالمؤمنین در حکمت 400 نهج البلاغه می‌فرماید: «العين حق، و الرقی حق، و السحر حق، و الفال حق، و الطیره لیست بحق، و العدوی لیست بحق، و الطیب نثره، و العسل نثره، و الרכوب نثره، و النظر الی الخضره نثره؛ چشم زخم حق است و تعویذ (دعایی که برا دفع چشم زخم است) نیز حق است و سحر حق است و فال (نیک) نیز حق است، اما طیره (فال بد) حق نیست و عدوی (اثرگذاری کسی بر دیگری در امور خرافی نیز) حق نیست. بوی خوش، عسل، سوار شدن بر مرکب و نگاه کردن به سبزه مایه قوت و نشاط است». ایشان در این گفتار حکیمانه تاثیر چهار موضوع از امور غیرعادی را تصدیق و تأثیر دو موضوع خرافی را نفی می‌کند.

سبب می‌گردد که روح انسان قوی و نیرومند گردد و جسمش را تدبیر کرده و با خود حمل نماید، هرچند که جسم پیر شده باشد. کسی که روحش بانشاط است و به گفتن ذکر و دعا و انجام عبادات و برقراری ارتباط با خدا و معنویت خو کرده است، جسمش نیز خوب کار خواهد کرد.

ب) وسعت رزق

از جمله آثار تربیتی دعا افزایش رزق و روزی است. اهمیت روزی چنان است که انسان بدون امکانات مالی قادر بر انجام بسیاری از حسنات نیست. در دعای شب مبعث می‌خوانیم: «و اجعل اوسع ارزاقنا غند کبر سننا»؛ یعنی خدایا در ایام پیری رزق مرا زیاد کن و وسعت بده تا بتوانم آبرویم را برگزار کنم.

شکی نیست که وسعت رزق در بسیاری از موارد به تلاش و کوشش خود انسان ارتباط دارد ولی به طور کلی تنها بسته به مشیت الهی است و عواملی که او می‌داند و مقرر می‌دارد و از ما پوشیده و پنهان است و به تعبیر امام علی (ع) از خزائن رحمت الهی است که جز او کسی قادر بر آن نیست.

ج) دفع بلاهای دنیوی و اخروی

از اثرات تربیتی دعا می‌توان به دفع بلاهای دنیوی و اخروی اشاره کرد. از آنجایی که انسان موجودی ضعیف و ناتوان و در عین حال آسیب‌پذیر است تا زمانی که در آسایش و نعمت به سر می‌برد و سختی‌ها و مشکلات گریبانش را نگرفته، متوجه ضعف و ناتوانی خود نمی‌باشد، هنگامی که به موانع و مشکلات برخورد می‌کند به خود می‌آید. در آموزه‌های دینی به انسان آموزش داده شده که قبل از آنکه در امواج بلاها و مشکلات گرفتار شوید؛ با دعا و نیایش بلاها را از خود دور کنید؛ چنانکه امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید: «و اذْفَعُوا أَمْوَاجَ الْبَلَاءِ بِالذُّعَا؛ امواج بلا را با دعا از خود برانید» (نهج البلاغه، حکمت 146).

نتیجه‌گیری

با بررسی توصیفی انجام گرفته مشخص شد که دعا به طور کلی دارای دو مرتبه است: مرتبه اول که معاشقه با پروردگار است به این معنا که انسان بدون هیچ گونه وابستگی مادی با خداوند ارتباط برقرار می‌کند. این نوع ارتباط با خداوند اثرات فراوانی برای بنده به همراه دارد که تمام زندگی معنوی او را متأثر می‌سازد. از جمله اثرات تربیتی این مرتبه از دعا می‌توان به ایجاد نور امید در زندگی شخص و همچنین افزایش تقوا و معرفت او و روی‌گردانی از گناه و معصیت وی اشاره کرد. در مقابل این نوع از ارتباط با خداوند گونه‌ای ارتباط کاسب‌کارانه و معیشت‌محورانه نیز هست. به این صورت که انسان خدا را راهی برای رسیدن به منافع دنیوی و مطامع مادی خود می‌داند و با او سخن می‌گوید؛ اینکه زندگی خوبی داشته باشد، در صحت و سلامت باشد، رزق و روزی گشوده داشته باشد و بلاها و رنجهای دنیوی او را اسیر خود نکند. هر یک از مراتب دعا به همراه خود آثاری را دارند که در آیات و روایات به آنها اشاره شده و با توجه به محوریت اندیشه‌ها و کلام امیر (ع) در این نوشتار به ابعاد آن از دیدگاه ایشان پرداخته شد؛ باشد که راهگشای ما قرار گیرد.

فهرست منابع

1. قرآن کریم.
2. نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، تهران: انتشارات مشهور، 1380.

3. ابن بابویه (شیخ صدوق)، محمد بن علی، من لایحضره الفقیه، تهران: مؤسسه بعثت، 1417ق.
4. ابن فارس، احمد، معجم المقاییس اللغة، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، قم: مکتب الإعلام الاسلامی، 1404هـ.ق.
5. امیدوی فرد، عبدالله، نقش دعا در زندگی اجتماعی، تهران: انتشارات میثم تمار، 1378.
6. آمدی، ابوالفتح، غررالحکم و دررالکلم، قم: دارالکتاب الاسلامی، 1410ق.
7. عمید، حسن، فرهنگ عمید، تهران: انتشارات امیرکبیر، 1363.
8. قرشی، سید علی اکبر، قاموس قرآن، تهران: انتشارات دارالکتاب اسلامی، 1378.
9. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران: دارالکتب الإسلامیة، 1365.
10. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، قم: مکتبه الاعلام الاسلامی، 1367.
11. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی، 1403ق.
12. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، پیام امام امیرالمومنین (ع)، تهران: دارالکتب الاسلامیه، 1375.
13. نوریها، حسنعلی، پرورش در پرتو نیایش، تهران: انتشارات دارالفکر، 1372.